

Klaros'tan Bir Dor Başlığı Altına Kazınmış Dokuztaş Oyun Tablası ve Çatallı Haç Motifi Üzerine Düşünceler

[REFLECTIONS ON A NINE MEN'S MORRIS GAME BOARD AND FORKED CROSS MOTIF ENGRAVED ON THE LOWER FACE OF A DORIC CAPITAL FROM KLAROS]

Onur ZUNAL

Anahtar Kelimeler

Klaros, Kutsal Alan, İonia, Dokuztaş, Çatallı Haç.

Keywords

Klaros, Sanctuary, Ionia, Nine Men's Morris, Forked Cross.

ÖZET

Hellenistik Dönem Apollon Klarios tapınağının Dor başlığının alt yüzüne kazınmış dokuztaş oyun tablası ve çatallı haç motifi, tapınağın İS 6. yüzyılda insan eliyle söküldüğü ve tahrip edilmeye başlandığı dönem sonrasında yapılmıştır. Dolayısıyla tapınağın tahribi dokuztaş oyun tablası ve çatallı haç motifi için önemli bir tarihlendirme kriteridir. Özellikle dokuztaş oyun tablalarının tarihlendirilmesi oldukça tartışmalı olsa da Klaros örneği bu konuya önemli katkı sağlayacaktır. Bunun yanı sıra çatallı haç motifinin kullanım dönemi de tapınağın tahribat tarihiyle örtüşmektedir. Gerek eski dönem kazılarının raporları gerekse de yeni dönem kazıları verileri İS 5.-7. yüzyıllar arasına tarihlendirilen mimarisiyle de temsil edilen sikke ve seramiklerin varlığını ortaya koymaktadır. Bu anlamda bakıldığında Hristiyanlığın İS 380 yılında I. Theodosius tarafından resmi din ilan edilmesi sürecinde kutsal alanın tamamen terk edilmediği ortadadır. Klaros bu süreçte bağlı olduğu ana kent Kolophon'dan gelen yerleşimin ve işliklerin gölgesinde kalmaya başlar. Öte yandan Theos Hysistos kültürünün varlığı, Klaroslu Apollon'un vermiş olduğu kehanetler ile Theosophia isimli Hristiyanlığı yaymayı amaçlayan bir kitapta yer alan Klaros kehanetinin yorumları bize kutsal alanın monoteist akımların etkisi altına girmeye başladığını göstermektedir. Makaleye konu olan dokuztaş oyun tablası ve çatallı haç motifi, kutsal alanda bulunan diğer Geç Antik Çağ buluntuları da göz önüne alındığında, kutsal alanın kullanımı ve dönüşümü konularında ayrıca önemlidir.

ABSTRACT

The nine men's morris game board and forked cross motif engraved on the lower face of the Doric capital of the Hellenistic Apollon Klarios temple must have been made in the 6th century AD, after the time when the temple was dismantled and destroyed by human hands. Therefore, the destruction of the temple is an important dating criterion for the nine men's morris game board and the forked cross motif. Although the dating of the nine men's morris game boards is highly controversial, the example from Klaros will make a significant contribution to this issue. At the same time, the period of use of the forked cross motif coincides with the destruction date of the temple. Both the reports of older excavations and the data of the new period excavations reveal the existence of coins and ceramics of the 5th-7th centuries AD, also represented with architecture. In this sense, it is obvious that the temple was not completely abandoned during the proclamation of Christianity as an official religion by Theodosius I in 380 AD. During this time, Klaros begins being overshadowed by the settlement and workshops arriving from Kolophon, the main city it was connected to. On the other hand, the existence of the cult of Theos Hysistos, the prophecies made by Apollon of Klaros, and the interpretations of the Klarian prophecies in a book named Theosophia, which aimed to spread Christianity, indicate that the sanctuary began to fall under the influence of monotheistic movements. Considering the other Late Antique finds recovered from the sanctuary, the nine men's morris game board and forked cross motif subject to this paper are important in terms of use and transformation of the sanctuary.

İzmir İli, Menderes İlçesi sınırlarında yer alan Klaros, İonia'nın en önemli kutsal alanlarından birisi olup şu ana kadar yapılan kazı çalışmalarının gösterdiği üzere en eski kehanet merkezidir.¹ Makaleye konu olan dokuztaş oyun tablası ve çatallı haç motifi, Hellenistik Dönem Apollon Klarios tapınağının Dor sütun başlıklarından birinin alt yüzeyine kazınmıştır. Bu iki farklı ikonun birlikte yan yana yer alması olması hem çatallı haç motifinin hem de dokuztaş oyun tablasının tarihlendirme tartışmaları açısından oldukça ilginç olup Klaros buluntuları bu konuya önemli bir katkı sağlamaktadır. Makalede hem oyun tablası hem de haç motifinin önemi, tarihi, sembolik anlamı ve tartışmaları üzerinde ayrı ayrı durulmuştur.

Antik dönem oyunları ile ilgili en temel bilgileri, yazılı kaynaklar ve arkeolojik verilerden edinmekteyiz. Vazo, duvar resimleri ve mozaikler üzerinde yer alan sahneler, bize bu oyunlarla ilgili önemli bilgiler vermektedir. Oyun tablaları ve taşları hem yerleşim yerleri hem de kutsal alanlarda sıklıkla karşımıza çıksa da özellikle mezar kontekstleri içinde yer alan örnekler çok daha iyi korunmuş durumda günümüze ulaşmıştır.²

Antik dönemde üçtaş ya da dokuztaş gibi oyunların cadde ve yol kenarlarında mermere kazınmış çizgiler üzerinde bir tabla oluşturarak oynandığı bilinmektedir.³ Özellikle üçtaş göre daha karmaşık olan dokuztaş, dikkatli planlama gerektiren bir strateji oyunu olarak karşımıza çıkar. Oyunun kendisi karmaşık olsa da özel bir tabla ve ekipman gereksinimi olmaksızın kuma çizilen doğaçlama çizgilerle kaldırımlar, mimari bloklar ve zemin döşemelerine çizilen tablalarla oynanabilir.⁴

Antik dönemden bu yana bilinen ve sevilerek oynanan dokuztaş oyunu, günümüzün satranç, domino, tavla gibi oyunlarının bir benzeridir. Özellikle antik dönem oyunu denilince akıllara ilk gelen ve en çok bilinenlerden biri Eksekias tarafından yapılmış siyah figür teknikli bir

kararlı amphora üzerindeki sahnedir. Troia savaşları sırasında, savaşa ara verilen bir dönemde Akhilleus ve Aias, *Petteia* adı verilen ve günümüz dominosuna benzer bir oyun oynarlar.⁵

Türkçe literatürde "dokuztaş" olarak bilinen oyun İngilizce "nine-men's-morris" ya da "larger merels" olarak geçmektedir.⁶ Dokuztaş, üçtaştan türetilmiş bir oyun olup ismini oyuncuların sahip oldukları pul sayısından almaktadır. Altı ve onbirtaş oyunları da aynı şekilde bunların bir türevidir. Ancak bunların içinde antik dönemde en yaygın kullanımı olan dokuztaşdır. Bu oyun tablası iç içe geçmiş üç kare ya da daireden ve bunları bağlayan çizgilerden oluşmaktadır.⁷

Dokuztaş oyun tablalarının tarihlendirilmesi konusu tartışmalı olsa da yapılan araştırmalar bilinen ilk dokuztaş oyun tablasının yaklaşık İÖ 1400-1350 yıllarına tarihlenen Mısır'da bulunan Kurna Tapınağı'nın çatısındaki levhalarda yer aldığını göstermektedir.⁸ Gordion'da bulunan benzer bir oyun tablası Persler tarafından tahrip edilip sökülen Phryg Kapısı'nın taş bloğu üzerine çizilmiştir.⁹ Young, İÖ 6. yüzyıla tarihlenen bloğun üzerinde yer alan oyun tablasının, Persli işçiler/ustalar tarafından vakit geçirmek üzere yapıp oynandığına değinir.¹⁰ Thrakia'da da benzer oyun tablaları ele geçmiştir. Sboryanovo'da bir tümülüste bulunan taşta kazınarak yapılmış oyun tablası İÖ 3. yüzyıla tarihlenirken bir diğer örnek Thessalonike'de Roma dönemi

1 Özellikle 2001-2010 yılları arasında Klaros'ta sürdürülen kazılarda Myken Döneminin farklı evrelerine tarihlenen pek çok seramik, figürin ve metal eser bulunmuştur. Şahin 2012: 264-269.

2 Schädler 2013: 2841.

3 Maktal-Canko 2014: 326.

4 Nankov 2013: 280-281.

5 Boardman 2003: Res. 100. Eksekias hakkında detaylı bilgi için bkz. Boardman 2003: 56-58. Nankov 2013: Fig. 15.

6 Walter vd 2016: 143.

7 Selvi-Bener 2008: 18. Kare ya da daire her iki tablanın da ortası boş bırakılırdı. Daire şeklinde olan tablalar daha az tercih edilenlerdi. Oyunun amacı pulları hareket ettirerek tümünü aynı çizgi üzerine dizmektir. Bunun yanı sıra karşı tarafın pulları da alınabilir. Tarafardan birinin iki pulu kalınca ya da kalan pulların yolu kesilince oyunu diğer taraf kazanır. Oyunun detaylı kuralları ve görseller için bkz. Selvi-Baner 2008: 17-18. Res. 19. Selvi-Bener 2016: 29-30.

8 Berger 2004: 15.

9 Young taş bloğun üzerinde yer alan oyun tablasının, Persli işçiler tarafından yapıldığını belirtir. Blok, sonrasında Pers kapısı inşaatında kullanılmıştır.

10 Young 1955: 12.

agorasında kile kazınarak yapılmış olandır.¹¹ Aphrodisias'tan bir örnek tapınak/kilise bölgesinde mermer merdiven basamağı üzerinde yer alır. İS 4.-5. yüzyıl belki sonrasına ait dokuztaş oyun tablasının içi Klaros örneğinin aksine daire şeklinde yapılmıştır.¹² Bir başka örnek, Norveç'te bir çiftliğin yakınında bulunan Viking Gemisi'nden ele geçmiştir. İS 900 yıllarına ait geminin güvertesi Kral için bir mezar odası olarak kullanılmıştır.¹³ Mısır, Ramesseum'da bulunan bir sütun üzerinde benzer bir dokuztaş oyun tablası bulunmuştur. Walter bu örneğin Roma döneminden olmayabileceğini belirtir.¹⁴ Stoep, dokuztaş oyununun kökeninin, tarihlendirilmesinin ve yayılımının çok net olmadığını belirtse de bu oyunun bir diğer versiyonu üçtaşın milat yıllarında Romalılar tarafından oynandığına değinir. İtalya, Fransa ve İspanya gibi ülkelerde dokuztaş oyunu Orta Çağ'da İS 800'lerde bilinmektedir. Ancak Arap kaynaklarına göre bu oyun İS 7. yüzyıldan önce oynanmaktadır.¹⁵ Berger'de dokuztaş oyun tablalarını sınıflandırdığı çalışmasında, Stoep ile benzer bilgileri aktarmaktadır. Ayrıca, Avrupa ve Yakınoğu örneklerini göz önüne alınca bu tip oyunların İS 106-634 yıllarında Romalılar tarafından oynandığından ve Arapların da sonrasında bunu devam ettirdiklerinden bahseder. Ayrıca Romalıların bu oyunun farklı tipleriyle beraber çok iyi tanıdığını ancak bunları onlar mı icat etti yoksa başka bir yerden mi görüp aldıkları konusunun net olmadığını belirtir.¹⁶ Schädler, dokuztaş oyun tablalarının Ephesos'un Hellenistik ve Roma kentinde olmadığını, Ayasuluk'ta St Jean Kilisesi ve Selçuk Kalesi'nde, Artemision'da kilise zemininde ve Pergamon'da Bizans çatı kiremitleri üzerinde olduğunu belirtmektedir. Onun görüşüne göre bu oyun tablası Batı Anadolu'da Araplar ve Türkler tarafından bilinen ve oynanan bir oyundur.¹⁷

Üçtaş ve bunun türevleri olan diğer oyun

tablalarının sembolik anlamı üzerine Berger'in çalışması önemlidir. Berger çalışmasında, farklı ebat ve formlardaki oyun tablalarına yer vermiştir. Tablalardan bazıları dikey bazıları da yatay yüzeylere kazınmıştır. Bu oyun tablaları evlerin dış cephesi, tiyatro sıraları, sarnıç duvarları, bahçe duvarları, kaya/taş yüzeyler ve mezar stelleri gibi farklı yerlere kazınarak yapılmıştır. Farklı coğrafyalarda bulunan oyun tablaları bazı şekiller/semboller ve yazıtlarla birlikte bulunmuştur. Özellikle bu tip örneklerin sembolik anlamları üzerinde daha fazla yorum yapma imkânı da olmuştur. Berger bu sembollerin korunma bekleme ya da kötülükleri savuşturma şeklinde yorumlamıştır. Aynı zamanda oyun tablasının çerçevesini oluşturan karenin ya da kareler kümesinin dünya, tapınak ya da İsa'yı sembolize ettiğine dair kesin kanıtların olmamasına rağmen birtakım verilerin olduğunu ve bu sembollerin oyun tahtası üzerine aktarıldığını belirtmiştir.¹⁸ Berger'in ele aldığı örneklerin bir kısmının dikey yüzeylere kazınmış olması, tablaların doğal olarak sadece oyun amaçlı kullanılmamış olduğunun da bir göstergesidir.

Dokuztaş oyun tablasının yanında yine kazıma ile yapılmış haç motifi önemli bir tarihlendirme kriteri olarak değerlendirilmelidir. Bu tip örnekleri *Çatallı Haç* olarak adlandıran Spitzing, dört kolun Evangelistleri, sekiz kolun ise Havarileri temsil ettiğini belirtir.¹⁹ Bu tip çatallı haçlar, lahit formu rölikerler, ekmek mühürleri, levhalar ve mezar stelleri üzerinde de uygulanmış olup bu eserler İS 5.-7. yüzyıllar arasına tarihlendirilmiştir.²⁰

Yukarıdaki tarihlendirme tartışmaları ışığında

11 Nankov 2013: 279, Fig. 12-13.

12 Roueché 1989: 244-245, Pl. XLIV.

13 Bell vd 1960: 93-94.

14 Walter vd 2016: 143, Fig. 6.9.

15 Stoep 2015: 15.

16 Berger 2004: 15.

17 Kendisi bu oyunun Roma Döneminde bilindiğinden şüphe ettiğini aktarmıştır. Bu bilgi Schädler ile yapılan kişisel görüşmeden alınmıştır.

18 Berger 2004: 11-23. Schädler ile yapılan kişisel görüşmede, dokuztaş oyun tablalarının Hristiyanlar tarafından Kudüs şehrini sembolize etmek için kullanıldığı aktarılmıştır.

19 Spitzing, bu haç motifinin İS 4. yüzyılda en iyi Kıpti dokümanları üzerinde işlendiğini belirtir. Spitzing 1989: 198. U. Schädler ile yapılan görüşmede ise bu haç motifini Coptic yani Kıpti hacı olarak isimlendirmiştir.

20 Taş ve Özcan 2015: 261, Kat. 24. Taş ve Özcan, eserlerin tarihleri göz önüne alındığında çatallı haçın en erken İS 5. yüzyıldan itibaren kullanıldığını belirtir. Berger, Kurna'da bulunan bazı oyun tablalarının içinde Kıpti Haçlarının olduğuna da değinir. Berger 2004: 15. Prof. Dr. Asnu Bilban Yalçın da bu tip haçların İS 5.-6. yüzyıl civarına tarihlendirildiğini yapılan kişisel görüşmede belirtmiştir.

Klaros örnekleri oldukça önemli bir hale gelmektedir. Dokuztaş oyun tablası ve çatallı haçın kazındığı Dor başlığı, Hellenistik Dönem Apollon Klarios Tapınağı'nın kuzey sırasında yer alan sütun dizisinin ikinci sütununa aittir.²¹ Klaros örneğinin ne zaman yapıldığı ve kullanıldığı da yukarıda aktarılan bilgilere paralel olarak tartışmalı olsa da tapınağın yıkılış süreci bize önemli bir fikir vermektedir. Kutsal alan, İS 380 yılında I. Theodosius zamanında Hristiyanlığın resmi din ilan edilmesiyle paganizm için önemini yitirmeye başlar ve İS 6. yüzyıl civarında Hellenistik Dönem Apollon Klarios tapınağı insan eliyle sökülmeğe başlanır.²²

Mimari açıdan bakıldığında tamburun üzerinde anathyrosis yapıldığı görülmektedir. Bu tamburların birbiri üzerine daha sıkı tutunması için yapılmış bir uygulamadır. Bu tip hassas bir uygulamanın olduğu tamburda oyun tablasının inşa faaliyetleri sırasında yapılmış olduğunu düşünmek çok mantıklı değildir. Dolayısıyla dokuztaş oyun tablası ve çatallı haç motifi, Hristiyanlığın resmi din olması sonrasında, tapınağın insan eliyle sökülmeğe/yıkılmaya başladığı bir dönemde İS 6. yüzyıl ya da sonrasında yapılmış olmalıdır. Özellikle çatallı haç motifinin görüldüğü tarih ve tapınağın tahrip tarihi birebir örtüşse de dokuztaş oyun tablası doğal olarak aynı elden çıkmamış ve daha geç bir tarihte yapılmış olabilir. Bu durumda Schädler'in yukarıda bahsedilen, bu

oyun tablalarının Batı Anadolu'da Hellenistik ve Roma kentlerinde olmadığı, oyunun Araplar ve Türkler tarafından oynandığı görüşü öne çıkmaktadır.

Dor başlığının altına kazınarak yapılmış dokuztaş oyun tablası ve çatallı haç motifi Klaros'ta yaşanan paganizm sonrası faaliyetlerin kanıtlarından biridir. Kutsal alanın pagan inanç için önemini yitirmesi Hristiyanlığın kabulüyle paralel şekilde olsa da özellikle son yıllarda Klaros'ta sürdürülen çalışmalar kutsal alanın bu tarihte terk edilmediğini, yerleşim alanı ya da işlik alanı olarak kullanıldığını ortaya koymuştur.²³ Dokuztaş oyun tablası ve

23 Özellikle son dönem Klaros kazılarında çıkan Roma dönemi seramiklerinin arasında İS 5.-7. yüzyıllar arasına tarihlendirilen Phokaia kırmızı astarlı seramikleri, LR 3 Amphora kaideleri ve tavan sapları bulunmaktadır. Bunun yanı sıra önceki kazı dönemlerinde Geç Antik Çağa ait mimari, sikke ve pek çok küçük buluntunun varlığı da kazı raporlarından anlaşılmaktadır. Bu döneme tarihlenen buluntular için bkz. Şahin vd 2005: 296. Şahin vd 2018: 427, Res. 9. Şahin vd 2019: 143. Aynı zamanda Bizans döneminde işlik olarak kullanıldığı düşünülen bir kompleksin kazısı da 2005 yılında gerçekleştirilmiştir. Galesion Batı Yamacı (GBY) Kaya Kompleksi olarak adlandırılan alan, Propylon'un yaklaşık 50 m güneydoğusunda yer almaktadır. Ana kaya oyularak yapılmış çukurların içinde sayıları beş yüz civarı olan eriyik ve camlaşmış tuğla bulunmuştur. Bu alandan sırlı Bizans seramiklerinin de geldiği kazı raporlarında not edilmiştir. Şahin vd 2007: 600-602. 2020 yılı kazılarında Galesion Batı Yamacı (GBY) Kaya Kompleksinin yaklaşık 50 m güneyinde, Roma Yapı Birimi olarak adlandırılan yapıya ait mekânlardan biri ve çevresinde çok sayıda bozuk üretim tuğla ve cüruf ele geçmiştir. Yapının işlevini yitirmesinin ardından bir bölümü yukarıda bahsedilen tuğla işliğinin çöplüğü olarak kullanılmış olmalıdır. 2021 yılı kazılarında Yapı Konutları Sektörü Doğu olarak adlandırılan alanda çok sayıda bronz cüruf, plaka, bronz terazi ağırlığı ile zincir ve kanca gibi terazi aksamaları, kompleksin bir mekânının ikinci kullanım döneminde metal işliği olarak kullanılmış olabileceğini düşündürmüştür. 1985-1987 yıllarında Notion'da kazı ve yüzey araştırmaları yürüten Erol Atalay'ın kendi tutmuş olduğu kazı günlüklerinden edindiğimiz bilgiler son dönem Klaros kazılarının verileriyle örtüşmektedir. Atalay, özellikle Notion'dan Klaros'a doğru uzanan yamaçta Hellenistik Dönem kaya mezarlarının olduğunu, sonraki kullanımında ise bu alanın kent nüfusunun artmasına bağlı olarak yerleşim yeri ve atölyelere dönüştüğünü belirtmektedir. 1986 yılı kazı sonuçları raporunda da benzer bilgiler aktarılmıştır. Atalay 1987: 148. Tüm bu buluntuların yanı sıra Moretti, tapınağın mimari parçalarına ve krepislerine kazınan 18 adet haç motifi tespit ettiklerini not

21 Rougetet 1992: Fig. 5. Başlık sonradan şu anda bulunduğu alana taşınmıştır. Tapınağın kuzey cephesi rekonstrüksiyonu için bkz. Moretti vd 2015: Fig. 10. Dor başlığının alt yüzüne kazınarak yapılmış oyun tablası, Hellenistik Dönem Apollon Klarios tapınağının mimarisini çalışan Jean Charles Moretti tarafından tespit edilmiştir. Moretti vd 2016: 308-309, Fig. 19.

22 Moretti, 1951-1952 yılı kazı raporlarından hareketle tapınakta yangın izlerinin olduğundan bahsetmektedir. Pronaos'un altındaki koridorda ve ön adyondaki bazı bloklar üzerinde 10 cm kalınlığında yangın ve kül tabakası; kuzey-güney koridorunun duvarları üzerinde ve birçok blok üzerinde yangın izleri; kuzey koridorun ve bekleme odasındaki (ön adyton) mermer parçaları ve çatı kiremitlerinde görülen yangın izleri, tapınağın yangına bağlı yıkıldığı şeklinde yorumlanmıştır. Aynı dönem raporlarında ayrıca deprem yıkımı üzerinde de durulmuştur. Tapınağın yıkılışında yangın etkili olsa da sonrasında sağlam kalan üst yapının tahribatı Moretti'ye göre deprem ile değil İS 6. yüzyılda insan eliyle ve sistematik bir şekilde olmuştur. Moretti vd 2016: 302-303.

yanında yer alan çatallı haç motifinin yapıldığı dönemde kutsal alanda pagan inanışın kült ve ritüel faaliyetleri resmi olarak sona ermiş olsa da Klaros'ta Hristiyanlığın yaygınlaştığı ve resmi din olarak kabul edildiği süreç kült açısından nasıl bir değişim göstermiştir? Elimizde bulunan arkeolojik ve epigrafik veriler bu süreçte kutsal alanın aniden ve tamamen terk edilmediğini göstermektedir. Bu konuyla ilgili Mitchell tarafından bazı yazıtlardan hareketle Klaros'ta İS 3. yüzyıldan itibaren Theos Hypsistos²⁴ yani En Büyük Tanrı/Tek Tanrı kültünün yerleşmiş olduğu şeklindeki sözleri oldukça ilgi çekicidir.²⁵ Mitchell'e göre bu kültte Olympos Tanrıları ile diğer tanrısal varlıklarda tabidir. Milner, Oinoanda'da Apollon Klarios'un Theos Hypsistos Tapınağı'nda kendisini bu kültün bir meleği ya da habercisi olarak adlandırdığından bahseder. Kanlı hayvan kurbanlarının olmadığı bu kült, Hristiyanlık ve Yahudilik dinlerinin bir karışımıdır.²⁶

Öte yandan Şahin, Hristiyanlık döneminde Klaros'a birçok başvurunun yeni din üzerinden yapıldığını belirtmektedir.²⁷ Antik yazarlardan Ambrosius Theodosius Macrobius (Macrobius, *Saturnales*, 1,18), Cornelius Labeo'nun (Cornelius Labeo, frg. 18) *De oraculo Apollinis Clarii* (Klaroslu Apollon'un Kehaneti Üzerine) adlı kitabına dayanarak Klaroslu Apollon'u sorgular. Apollon'a "Iao kimdir?" diye sorulur. Tanrının yanıtı "Her mevsim farklı isimler alan tanrıların en yücesidir" şeklinde olur.

etmiştir. Moretti vd 2016: 308.

24 Batı Anadolu'da birçok yerde rastlanılan bu kült Zeus Hypsistos ile ilişkilidir. Özellikle de Phrygia ve Lydia bölgelerinde karşımıza çıkar. Zeus Hypsistos, Anadolu Yahudilerinin en büyük tanrısı olarak yorumlanmaktadır. Bunun da ötesinde sadece Zeus'a özgü olmayan Pagan bir kült olarak Phrygia'da büyük saygı görür. Şahin 2001: 64-65.

25 Mitchell 2007: 233.

26 Milner 2000: 145. Mitchell, bu kült ile ilişkili daha güncel yayınında özellikle 300'e yakın yeni adak yazıtını incelemiştir. Bu yazıtlarda Theos Hypsistos, Zeus Hypsistos ve Hypsistos isimleri bulunmaktadır. Bunlar İÖ 2. yüzyıl ile İS. 4. yüzyıla arasına tarihlenmiştir olup Doğu Akdeniz, Karadeniz civarı, Mısır ve Yakın Doğu'dan ele geçmiştir. Mitchell 2010: 167. Mitchell aynı zamanda Theos Hypsistos'a inananların İS 1. ve 2. yüzyıllarda arttığını ve bu kültle inanan Hypsistarian olarak adlandırdığı kişilerin en azından İS 5. yüzyıla kadar var olduğunu belirtir. Mitchell 2010: 197.

27 Şahin 1998: 28.

Aynı kitabın devam eden satırlarında "Klaroslu Apollon'un Kehaneti Üzerine" şu dize yer alır: "Mysterler mistisizme erdikten sonra bildikleri gizemleri saklı tutmalıdırlar. Gerçek olan şudur ki zekâ sınırlıdır. Düşünce ise yetersizdir. Bilinmesi gereken şudur ki tüm tanrılar arasında en büyük olan Iao'dur. Kış Hades'tir. Zeus ilkbahar başlangıcıdır. Helios yazdır. Sonbahar en kuvvetli olan Iao'dur."²⁸ Klaros'da mysterler ve mystisizm delegasyon yazıtlarından bilinmektedir.²⁹ Apollon Klarios'un, mysterlere susmalarını buyurduğunu anladığımız bu satırlarda, Iao'yu en yüce tanrı olarak isimlendirirken, acaba kendisini mi tanımlamaktadır? Nock, Tanrı ve Iao sorgulamasında Apollon'un geleneksel tanrıların işlevlerini kendisinde bütünleyen, doğasıyla yüce tanrı olarak ifade ettiğini söyler. Ruhun ölümsüzlüğü veya kurtuluşu elde etmek için izlenmesi gereken yolu gösterdiğini de belirtir.³⁰ Bunun yanı sıra Ιαω ismini fonetik açıdan inceleyen Vasileiadis bu ismin *Yhwh*, *Yhw*, *Yhh* köklerinden geldiğinden ve bu kutsal ismin Mısır çevresindeki Yahudileri temsil ettiğinden bahseder.³¹ Bu isim kökleri karşımıza Yehova'yı çıkarmaktadır.³²

Theos Hypsistos en büyük tanrı, tek tanrı olgusuyla pagan monoteizminin önemli bir tanrısı olarak bilinir. Iao ise en büyük, en son tanrı olarak adlandırılmıştır. Iao sorusuna tanrının vermiş olduğu cevaptan da anlıyoruz ki her ne kadar en büyük tanrı Iao olsa da pantheondaki diğer tanrılar da unutulmamıştır ve bunlar da halen sayılmaktadır. Burada yaygınlaşan monoteist bir inanç ile pagan inanç arasında yaşanan ikilem gözler önüne serilmektedir. Bu da tıpkı Theos Hypsistos'ta olduğu gibi pagan monoteizminin yaşandığı bir sürecin örneği olarak değerlendirilebilir.

Bunun yanı sıra Chuvın, İS 5. yüzyılın sonunda yazılmış Hristiyanlığı yaymaya çalışan *Theosophia*³³ adlı kitapta yer alan Klaros'ta

28 Somolinos 1991: 191-193. Talamo 2003: 242. Busine 2005: 110-111. Busine 2014: 203.

29 Ferrary 2014: 122-131.

30 Nock 1928: 280-290.

31 Vasileiadis 2017: 34.

32 Nock, yayınında Iao isminin yanında Yehova'yı da kullanmıştır. Nock 1928: 280. Güncel fonetik çalışmalarda bunu doğrular.

33 Chuvın 2008: 38, "Theosophia 14".

verilen bir kehanetten yola çıkarak, kehanetin Hristiyanlar tarafından değiştirilmeden ve orijinal biçimde korunduğunu belirtir.³⁴ Aynı zamanda kitabın yazıldığı tarih göz önüne alındığında paganizme duyulan ilgi azalmış olsa da Klaros kehanetlerine büyük saygı duyulduğu ve Klaros'un Hristiyan dünya tarafından bilinen bir kutsal alan olduğu anlaşılmaktadır.

Özetle Hristiyanlığın yaygınlaşması ve İS 380 yılında resmi kabulü yıllarında Klaros, kutsal alan işlevini pagan inanç dışında da sürdürmüştür. Klaros'un Hristiyanlığın resmi olarak kabulü sonrasında hemen terk edilmediğini son yıllarda yapılan çalışmalar ortaya koymuştur. Kutsal alan, çevresine ana kentten kayan tuğla ve metal işliklerinin aynı zamanda yerleşimin kısıcında kalsa da bu kullanım Hellenistik Dönem kutsal alanının sınırlarında ve dışında kalmıştır. Dokuztaş oyun tablası ve çatallı haç motifi de bu verilere ek olarak kutsal alanda İS 6. yüzyıl ve sonrasında hala insan faaliyetinin olduğunu kanıtlamaktadır. Öte yandan Klaros'un bağlı olduğu ana kent Kolophon (bugün Notion) Ortodoks kilisesine³⁵ bağlı başpiskopos ve ona bağlı olan piskoposların hiyerarşik sıralarını gösteren *Notitiae Episcopatum* olarak adlandırılan Bizans dönemine ait resmi kilise belgelerinde İS 7. yüzyıldan, İS 13. yüzyıl başlarına kadar bir piskoposluk merkezi olarak geçmektedir (Not. episc. 1.108 - 13.41). Bu anlamda bakıldığında Klaros ve çevresinde Hristiyanlık döneminde birtakım faaliyetlerin olduğu aşıkardır.

Burada sorulması gereken soru aslında İS 6. yüzyılda tapınak yıkıldıktan sonra yapılan çatallı haç motifi ve tapınağın krepisleriyle, mimari bloklarına kazınmış diğer haç motiflerinin nasıl değerlendirileceğidir? Bunlar Klaros'ta paganizm sonrası yaşanan monoteist

bir dine inananlara mı işaret etmektedir yoksa paganizme duyulan öfkenin bir yansıması mıdır? Ya da kutsal alan çevresinde halen kalan küçük bir grup paganın kendilerini koruma iç güdüsünün bir sonucu mudur?³⁶ Klaros'un İS 4. yüzyıl ve sonrasında kutsal alan işlevine yönelik kullanımı konusunda elimizde net veriler olmasa da makaleye konu olan dokuztaş oyun tablasının sembolik anlamı, çatallı haç motifi ve tapınakta yer alan diğer haç motiflerinin varlığı, Klaroslu Apollon'un Iao ile ilgili vermiş olduğu kehanet, Theos Hypsistos'a inananların en azından İS 5. yüzyıla kadar varlıklarını sürdürmesi, Klaros kehanetlerinin Hristiyanlık döneminde de bilinip korunmuş olması ve Roma imparatorluğunun İS 6. yüzyılda paganlara birtakım yasaklar getirmiş olması bizi özellikle Klaros'ta yaşanan dönüşüm konusunda araştırmaları yoğunlaştırmaya teşvik etmektedir. Kutsal alanda, araştırmaların bu yönde ilerlemesi ve yeni kazıların verileriyle bu sorulara daha net cevaplar verilmesi muhtemeldir.

Teşekkür

Makalenin olgunlaşmasındaki katkılardan dolayı hocam Prof. Dr. Nuran Şahin'e çok teşekkür ederim. Çatallı haç motifinin tarihlenmesi ve bu konuyla ilgili kaynaklara ulaşabilmem konusundaki yardımlarından dolayı Prof. Dr. Asnu Bilban Yalçın'a, Prof. Dr. Ceren Ünal'a, Doç. Dr. Meryem Acara Eser'e ve Dr. Öğr. Üyesi Dilek Maktal Cankö'ya, özellikle dokuztaş oyun tablasının tarihlenmesi hakkında vermiş olduğu bilgilerden

34 Chuvin 2008: 37-38. Chuvin, Hristiyanların bu kehanette sadece *polyonymos* yani *çok isimli* sıfatının değiştirildiğini söyler. Bunun Louis Robert'in dediği gibi fazla putperest-çok tanrılı olmasından kaynaklı olduğuna değinir. Wilson da özellikle Klaros, Didyma ve Delphi kehanet merkezlerinden yola çıkarak pagan kehanetlerinin, Hristiyanlığa dönüşümünü anlatmaktadır. Wilson 2008: 239-245.

35 1900'lü yılların başında burada kazı çalışmaları yapan Th. Macridy, bir kilisenin varlığını tespit etmiş, mimari blokları ve yapının planını çizmiştir. Kendisi aynı zamanda Bizans Dönemine ait heykel parçalarında da bahsetmektedir. Macridy 1905: 156-161.

36 Hristiyanlar İS 200 yılından önce sayısal olarak çok olmasalar da İS 3. yüzyılın ilk yarısında dikkate değer şekilde büyüdüler. İS 300 yılına gelindiğinde ise devletin en önemli kurumlarının başına geçtiler. Öte yandan paganizm açısından da önemli gelişmeler oldu. Theodosius, İS 382 yılında Edessa'da bir pagan tapınağın kurban kesim uygulaması yapılmaması şartıyla açılmasına izin verdi. İS 391 yılında kurban kesimlerini yasaklamak ve pagan tapınaklarının faaliyetlerini azaltmak için birtakım yasalar koydu. II. Theodosius zamanında, paganların imparatorluk hizmetine girmeleri ve yargıçlık yapmalarıyla ilgili yasalar uygulanıyordu. Sonrasındaki süreçte Iustinianus dönemi başlarında paganizm ile ilgili yasaklamalar ve kanunnameler yayımlandı. Mitchell 2020: 350-372. Anlaşılan Roma egemenliğinde hatırı sayılır bir grup pagan İS 6. yüzyılda bile hala bulunmaktaydı ve bunların bir kısmı da yönetimde söz sahibi olmanın peşindeydi.

dolayı Ulrich Schädler'e, önerdiği kaynaklarla makalenin çıkış noktasını oluşturan Ann Lauren Osthoř'a ve son olarak örneğın çizimini yapan arkeolog Mustafa Yılmaz'a teşekkür ederim.

Kaynakça

- ATALAY 1987: E. Atalay, "1986 Notion Kazıları" *KST* 9/1, 147-164.
- BELL vd 1960: R.C. Bell, M.B., F.R.C.S., Board and Table Games. *From Many Civilizations*, London.
- BERGER 2004: F. Berger, "From Circle and Square to the mage of the World: A Possible Interpretation or Some Petroglyphs of Merels Boards", *Rock Art Research* 21/1, 11-25.
- BOARDMAN 2003: J. Boardman, *Siyah Figürlü Atina Vazoları*, Homer Kitabevi, İstanbul.
- BUSINE 2005: A. Busine, *Paroles d'Apollon. Pratiques et traditions oraculaires dans l'Antiquité tardive (Ile-Vle siècle)*, RGRW 156, H.S. Versnel, D. Frankfurter, J. Hahn (eds), Leiden - Boston. Brill.
- BUSINE 2014: A. Busine, "Le problème de l'attribution de textes oraculaires au sanctuaire de Claros" in : J.-Ch. Moretti, L. Rabatel, (eds.), *Le Sanctuaire de Claros et son oracle, Colloque international Lyon, Maison de l'Orient et de la Méditerranée 13-14 Janvier 2012*, Lyon, 201-210.
- CHUVIN 2008: P. Chuvın, "Klaros kehanetlerinin Hristiyan dünyasında algılanışı" in: N. Şahin, M. N. Aytaçlar, M. B. Baştürk, F. Dedeoğlu, A. Erdoğan (eds), *1. Uluslararası Antik Dönemde Kehanet ve Apollon'un Anadolu Kültleri Sempozyum Bildirileri, 17-20 Ağustos 2005*, Ege Üniversitesi, İzmir, ADerg 2008/2, 37-30.
- DARROUZES 1981: J. Darrouzès, *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae [Géographie ecclésiastique de l'empire byzantin I]*, Paris.
- FERRARY 2014: J. L. Ferrary, *Les Mémoires de délégations du sanctuaire oraculaire de Claros d'après la documentation conservée dans le Fonds Louis Robert (Académie des Inscriptions et Belles-Lettres). Vol. I-II*. Paris.
- MACRIDY 1905: Th. Macridy, "Altertümer von Notion I", *JOAI* 8, 155-173.
- MAKTAL-CANKO 2014: D. Maktal-Canko, "Bir Arkeologun Oyuncak Sevdası: Musa Baran Oyun ve Oyuncak Müzesi", in: R. Yağcı, S. Gündüz-Küskü (eds), Hazırlayan: D. Maktal-Canko. *Oyunlar, Oyuncaklar ve Çocuklar*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Müzecilik Bölümü, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları. 317-331.
- MILNER 2000: N. P. Milner, "Notes and Inscriptions on the Cult of Apollo at Oinoanda", *AntSt* 50, 139-149.
- MITCHELL 2007: S. Mitchell, *A History of the Later Roman Empire, AD 284-641: The Transformation of the Ancient World*. Blackwell Publishing.
- MITCHELL 2010: S. Mitchell, "Further Thoughts on the Cult of Theos Hypsistos". in: S.Mitchell, P. Van Nuffelen (eds.). *One God : Pagan Monotheism in the Roman Empire*, 167-219. Cambridge University.
- MITCHELL 2020: S. Mitchell, *Geç Roma İmparatorluk Tarihi, MS 284-641*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- MORETTI vd 2015: J.-Ch. Moretti, N. Bresch, I. Bonora, J.J. Malmay, O. Riss, "Claros, le temple d'Apollon: travaux réalisés en 2014", *Anatolia Antiqua/Eski Anadolu* XXIII, 291-300.
- MORETTI vd 2016: J.-Ch. Moretti, N. Bresch, I. Bonora, J.J. Malmay, O. Riss, "Claros, le temple d'Apollon: travaux réalisés en 2015", *Anatolia Antiqua/Eski Anadolu* XXIV, 299-310.
- NANKOV 2013: E. Nankov, "Playful in life and after death: board games in early Hellenistic Thrace", in: V. Sırbu and R. Ştefănescu (eds), *The Thracians and their Neighbors in the Bronze and Iron Ages. Proceedings of the 12th International Congress of Thracology Tărgovişte 10th-14th September 2013, Necropolises, Cult Places, Religion, Mythology*, Braşov. 277-288.
- NOCK 1928: A. D. Nock, "Oracles théologique", *REA* 30, 280-290.
- ROUECHE 1989: C. Roueché, "Aphrodisias in Late Antiquity", *Journal of Roman Studies Monograph* 5, London.
- ROUGETET 1992: J. Rougetet, "Note en vue de la présentation et de la restauration du sanctuaire de Claros", in: J.de La Genière (ed.), *Cahiers de Claros I*, Paris, 101-115.
- SCHAEDLER 2013: U. Schädler, "Games, Greek and Roman", in: R.S. Bagnall, K. Brodersen, C.B. Champion, A. Erskine and S.R. Huebner (eds), *The Encyclopedia of Ancient History*, Blackwell Publishing. 2841-2844.
- SELVI-BENER 2008: S. Selvi-Bener, *Eski Yunan ve Roma'da Oyun ve Oyuncaklar*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- SELVI-BENER 2016: S. Selvi-Bener, *Antikçağda Oyun ve Oyuncak*, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- SOMOLINOS 1991: J. R. Somolinos, *Los oráculos de Claros y Didima : edición y comentario*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Universidad Complutense de Madrid. Madrid.
- SPITZING 1989: G. Spitzing, *Lexikon byzantinisch-christlicher Symbole: Der Bilderwelt Griechenlands und Kleinasiens*.
- STOEP 2015: A.van der Stoep, "The Origin of Morris and Draughts by Etymology", *Board Game Studies Journal Online* 9. 9-15.

- ŞAHİN 1998: N. Şahin, Klaros, Apollon Klaros Bilicilik Merkezi. Ege Yayınları, İstanbul.
- ŞAHİN 2001: N. Şahin, *Zeus'un Anadolu Kültleri*. Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, İstanbul.
- ŞAHİN 2012: N. Şahin, "Apollon Klaros Bilicilik Merkezi", in: A. Çilingiroğlu, Z. Mercangöz, G. Polat (eds.), *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları*, 248-272.
- ŞAHİN vd 2005: N. Şahin, C. Tanrıver, I. Şahin, A. Ersoy, D.S Akar, Y. Sezgin, S. Akat, B. Yolaçan, A.K. Yaldır, E. Doğan, Ö. Ürkmez, B. Ünlüoğlu, "Klaros 2003", *KST* 26/1, 291-304, Ankara.
- ŞAHİN vd 2007: N. Şahin, C. Tanrıver, D.S. Akar, E. Taştumur, Ö. Ürkmez, İ. Önel, "Klaros 2005", *KST* 28/1, 589-608, Ankara.
- ŞAHİN vd 2018: N. Şahin, O. Zunal, G. Günata, E. Doğan Gürbüz, "Klaros 2016", *KST* 39/3, 421-438, Ankara.
- ŞAHİN vd 2019: N. Şahin, O. Zunal, G. Günata, "Klaros 2017", *KST* 40/3, 137-154, Ankara.
- TALAMO 2003: C. Talamo, "Testimonia", in: J. de La Genière and V. Jolivet (ed), *Cahiers de Claros II. L'aire des sacrifices*, Paris, 219-244.
- TAŞ ve ÖZCAN 2015: T. Taş ve F. Özcan, "MS 4.-7. Yüzyıllar Arasında Haç Motiflerinin Gelişimi", *Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21. 247-275.
- VASILEIDAS 2017: P. D. Vasileiadis, "The god Iao and his connection with the Biblical God, with special emphasis on the manuscript 4QpapLXXLevb" *Vetus Testamentum et Hellas*, 4, 21-51.
- WALTER vd 2016: C. Walter, A.-E. Dunn-Vaturi, A. de Voogt. "Roman Board Games Crossing the Borders of Egypt." *Ancient Egyptians at Play: Board Games across Borders*. London. 125-150.
- WILSON 2008: M. Wilson, "The Rise of Christian Oracles in the Shadow of the Apollo Cults", in: N. Şahin, M. N. Aytaçlar, M. B. Baştürk, F. Dedeoğlu, A. Erdoğan (eds), 1. Uluslararası Antik Dönemde Kehanet ve Apollon'un Anadolu Kültleri Sempozyum Bildirileri, 17-20 Ağustos 2005, Ege Üniversitesi, İzmir, *ADerg* 2008/2, 239-245.
- YOUNG 1955: R.S. Young, "Gordion Preliminary Report: 1953", *AJA* 59.1, 1-18.

Makale Gönderim Tarihi: 15.02.2022

Makale Kabul Tarihi: 25.04.2022

ONUR ZUNAL

Orcid ID: 0000-0003-3074-7132

Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı

İzmir/TURKEY.

onur.zunal@ege.edu.tr

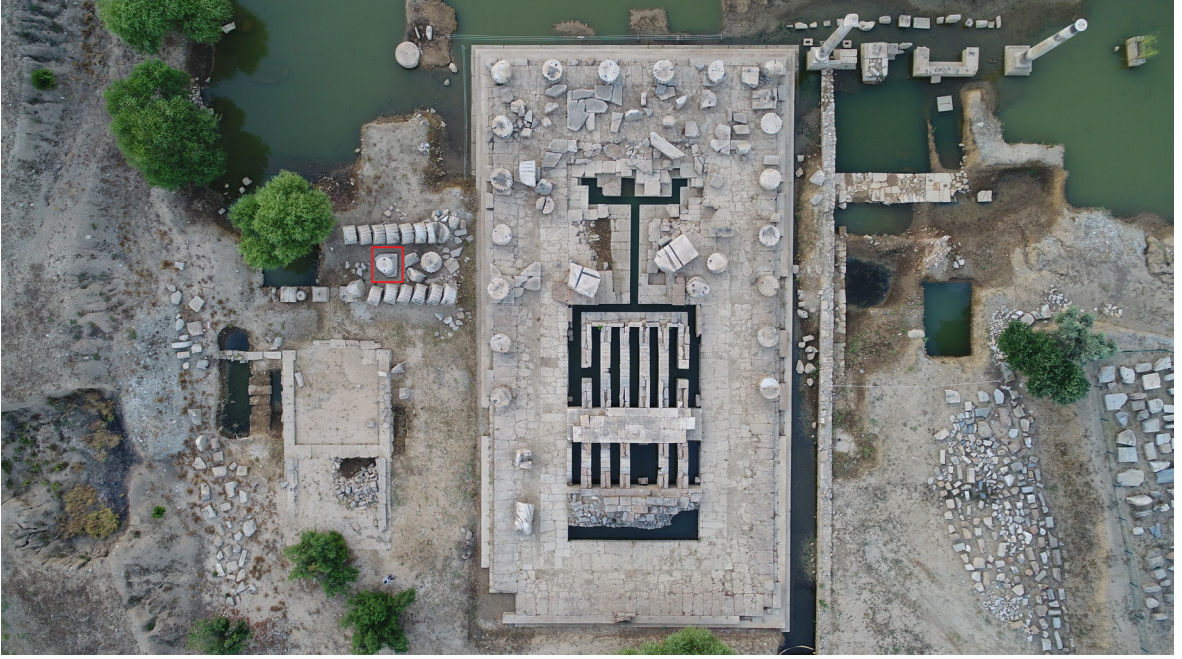

Fig. 1. Hellenistik Dönem Apollon Klarios Tapınağı. Dokuztaş Oyun Tablası ve Çatallı Haç Motifli Dor Başlığının Havadan Görünümü. (Kırmızı Çerçevesi)

Fig. 2.1. Dokuztaş Oyun Tablası ve Çatallı Haç Motifli Dor Başlığı.

Fig. 2.2. Dokuztaş Oyun Tablası ve Çatallı Haç Motifinden Detay.

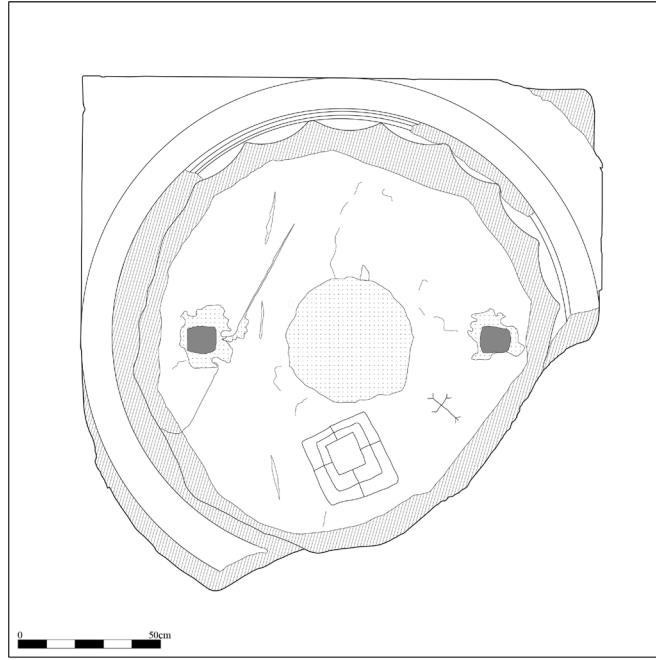

Fig. 3.1. Dokuztaş Oyun Tablası ve Çatallı Haç Motifi Çizimi.

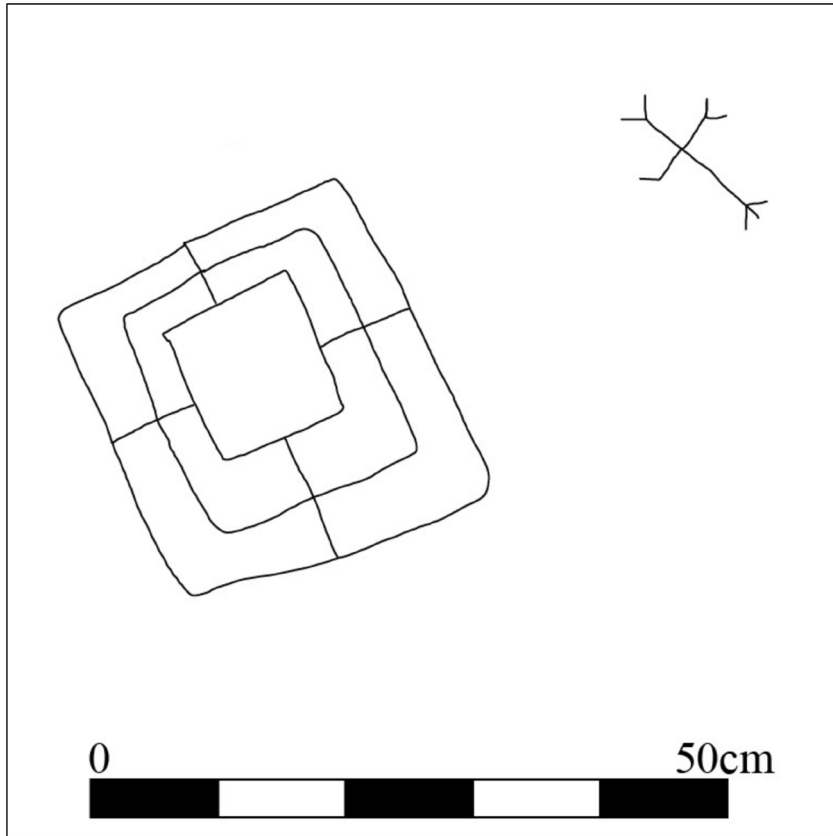

Fig. 3.2. Dokuztaş Oyun Tablası ve Çatallı Haç Motifi Detay Çizimi